

Lingvokulturologické vnímanie vybraných náboženských termínov v slovenskom, resp. slovensko-rusínskom jazykovom kontexte

Adriana Matoláková, Filozofická fakulta PU, adriana.matolakova@gmail.com

Kľúčové slová: omša, liturgia, diecéza, eparchia, kostol, cerkev

Keywords: mass, liturgy, diocese, eparchy, church

Téma našej štúdie primárne vyplynula zo skúseností z viacročného pôsobenia v redakcii náboženského časopisu i v katolíckych vydavateľstvách a z výhrad prispievateľov (prevažne gréckokatolíckych kňazov, biskupov, ale aj laických pracovníkov) voči niektorým všeobecne používaným výrazom, ktoré sa však v cirkvách východného rítu (na Slovensku reprezentovaných Gréckokatolíckou a Pravoslávnou cirkvou) chápu ako nenáležité a etymologicky nekorektné.

Rozdielny historický vývoj cirkví západnej a východnej kresťanskej tradície priniesol okrem kultúrnych, obradových a hierarchických diferenciácií aj terminologickú špecifickosť, ktorá bola v rokoch totalitného politického systému zámerne eliminovaná a dodnes sa len sťažka etabluje do spisovnej slovenskej lexiky.

Hoci po r. 1990 začali do slovnej zásoby slovenčiny prenikať aj termíny náboženskej proveniencie, išlo výlučne o výrazy charakteristické pre majoritnú cirkev západného obradu (Rímskokatolícku), resp. determinologizované profesionalizmy typu *biskup*, *farnosť*, *diecéza* a pod., ktoré sa dovtedy v niektorých jazykových príručkách vôbec nevyskytovali (napr. Príručka slovenského pravopisu pre školy vydaná v r. 1988 v SPN v Bratislave eliminovala takmer všetky cirkevné termíny vrátane vyššie uvedených). Ale až neskoršie prepracované kodifikačné príručky začali uvádzať okrem všeobecne známych cirkevných pojmov aj ich denominačné varianty – Pravidlá slovenského pravopisu (ďalej PSP) tak v tretej, upravenej edícii z roku 2000 doplnili pomenovanie *Bohorodička* popri majoritnom *Panna Mária* a vo výkladovej časti uviedli aj jazykovo prirodzenejšiu adjektívnu podobu biblických bytostí *Svätý Duch*, *Božia Matka*, *Boží Syn* popri zaužívaných latinizovaných tvaroch *Duch Svätý*, *Matka Božia*, *Syn Boží*; a Slovník súčasného slovenského jazyka (ďalej SSSJ) v prvom zväzku vydanom v r. 2006 zachytáva aj v slovenskom jazykovom kontexte dovtedy príznakové lexikálne jednotky *cerkev*, *eparchia*, *exarcha*, *eucharistia* a ich funkčné deriváty.

Terminologická rôznorodosť pojmov cirkví západného (latinského) a východného (byzantského) rítu vyplýva z ich diferencovanej etymologickej motivácie. Kým západná cirkev vychádzala z tradícií Rímskej ríše a až do r. 1965 používala ako liturgický jazyk latinčinu, východná cirkev kopírovala ceremónie byzantského dvora (s úradným jazykom gréckym), čo sa konzekventne reflektovalo nielen v historickom kalendáriu, ale preniklo aj do všeobecnej lexiky. V nej tak dochádzalo k pojmovým diferenciáciám vo viacerých vrstvách. Najširšiu skupinu pojmov tvoria odborné názvy s limitovanou sférou používania, ktoré sú bežnému komunikantovi málo známe alebo (v prípade z gréckeho jazyka pochádzajúcich termínov východných cirkví) úplne neznáme. Ide o úzko špecifikované termíny na vyjadrenie používaných nástrojov, priestorov, častí liturgických rúch, bohoslužobných kníh, ako napr.

paténa (lat.) / *diskos* (gr.); *ornát* (lat.) / *felón* (gr.); *misál* (lat.) / *liturgikon*; (gr.) *breviár* (lat.) / *časoslov* (gr.); *oltár* (lat.) / *prestol* (gr.) a pod., ktoré tvoria zväčša paralely s mierne pozmenenou lexikálnou sémantikou.

Ďalšia diferenciácia sa týka názvoslovia cirkevných sviatkov (*Nanebovzatie Panny Márie* / *Zosnutie Presvätej Bohorodičky*; *Zoslanie Ducha Svätého* / *Zostúpenie Svätého Ducha*; *Veľká noc* / *Pascha...*), období (*advent* / *filipovka*; *Veľký pôst* / *Štyridsiatnica*), sviatostí (*birmovka* / *myropomazanie*), hodností (*ordinár* / *hierarcha*; *generálny vikár* / *protosynkel*; *dekan* / *protopresbyter...*) či biblických bytostí a svätcov (*Panna Mária* / *Bohorodička*; *Duch Svätý* / *Svätý Duch*; *sv. Ondrej* / *sv. Andrej*). Pojmová variantnosť nachádza uplatnenie aj v subštandardnej vrstve lexikálnej zásoby, ako to demonštruje napríklad hovorový výraz *pleban* / *pop* na označenie kňaza.

Keďže diapazón potenciálnych lexikálnych jednotiek, ktoré by mohli podliehať nášmu bádaniu, je natoľko široký, že presahuje rámec našej práce (okrem spomínaných sú to ďalej pozdravy, oslovenia, názvy modlitieb, pomenovania častí bohoslužobných obradov a pod.), za predmet výskumu sme si zvolili tri dvojice najfrekventovanejšie používaných lexém, ktoré sú uzualizované pri vyjadrovaní v tejto komunikačnej sfére a zároveň zachytené v kmeňových normatívnych príručkách. Ide o lexémy *omša* / *liturgia*, *diecéza* / *eparchia* a *kostol* / *cerkev*, pri ktorých sme sa zamerali na zistenie ich lexikálneho štatútu, lexikografického spracovania a relevantných sociolingvistických parametrov.

Omša / liturgia

Slovo *liturgia* preniklo do slovenskej náboženskej terminológie z gréckeho *λειτουργία* s významom verejná služba pre ľud. Od čias starovekého Grécka sa však jej lexikálna sémantika pretransformovala z pôvodne sekulárneho termínu, vyjadrujúceho istú formu dane obci alebo mestu, do dnešnej podoby s limitovaným výskytom v cirkevnom a náboženskom názvosloví.

V širšom zmysle slova je liturgia súhrnom všetkých oficiálnych bohoslužobných ceremónií so stanovenými rituálnymi úkonmi. Tak ju chápe a vo svojom Kódexe kánonického práva (CIC) prijíma Katolícka cirkev západného rítu aj slovenské kodifikačné príručky a slovníky. Krátky slovník slovenského jazyka (ďalej KSSJ) ju definuje ako „*súhrn bohoslužobných úkonov a obradov: katolícka, slovanská liturgia*“ (KSSJ, 1987, s.184), Synonymický slovník slovenčiny (ďalej SynS) ako „*náuku o cirkevných (bohoslužobných) obradoch*“ so synonymickým ekvivalentom „*obradoslovie; pravoslávna liturgia, pravoslávne obradoslovie*“ (SynS, 2004, s.240). S takýmto výkladom si však dovoľíme polemizovať, keďže podľa nášho názoru uvedené identifikačné sémantické príznaky platia pre lexému *liturgika*, nie *liturgia*. Termín *liturgia* v žiadnom jazykovom kontexte nefunguje ako *náuka*.

Cirkev východného, byzantského rítu však pojem *liturgia* chápe sémanticky vymedzenejšie ako „*najsvätejšiu bohoslužbu, v ktorej sa premieňa chlieb a víno na telo a krv Ježiša Krista*“¹ (Boháč, 2002, s. 18). Tým ju v zásade významovo stotožňuje s pojmom *omša*, ktorý sa bežne používa v komunikačnom prostredí Rímskokatolíckej cirkvi. Napriek tomu, že aj cirkev západného rítu pozná pojem *liturgia*, jeho výskyt je v tomto prostredí limitovaný výlučne na úzku profesionálnu sféru, realizuje sa primárne v písomnom prejave a chápe

v širšom zmysle (porov. konštrukcie typu „*liturgia svätej omše*“; „*svätá omša sa skladá z liturgie slova a liturgie obety*“), kým v bežnom hovorenom prejave sa pociťuje ako štylisticky príznakový. Lexéma *omša* (z lat. *missa* – *rozpustenie, odchod*) tak nadobúda navzdory svojej primárnej neutrálnosti latentný príznak hovorovosti a funguje ako identifikačný a diferenciačný element na denominačné rozlíšenie pojmov (*rímskokatolícka omša* verzus *gréckokatolícka liturgia*²).

Tento sémanticky vymedzený diferenciačný aspekt skúmaných lexém lexikograficky zaznamenáva už Historický slovník slovenského jazyka (ďalej HS), ktorý pod heslom *liturgia* uvádza: „*slowem liturgia prwotňy cirkew bojž rozumela prisluhowany wečere Pane...TP 1691*“; „*to gest v Grekuv liturgia, čo v nás missa aneb mssa PE 1764*“ (HS, 1992, s. 227).

Lexéma *omša* je slovotvorným motivantom adjektíva *omšový* (*omšové víno, omšová kniha*), iné deriváty (okrem potenciálneho expresívneho deminutíva *omšička*) nevytvára. Produktívnosť lexémy *liturgia* demonštruje existencia jej slovotvorného hniezda s viacerými motivátmi, ktoré sú zachytené aj lexikograficky. Hoci KSSJ a SynS zachytávajú iba adjektívum *liturgický* a PSP sloveso *liturgovať*, v komunikačnej praxi sa vyskytujú aj deriváty *aliturgický* (bez liturgie), *paraliturgický* (nie vlastný liturgii, prebiehajúci popri liturgii), *liturgika* (náuka o liturgii) a jej deriváty *liturgik / liturgista* (odborník v liturgii), popri slovese *liturgovať* ako synonymum aj sloveso *liturgizovať* (slúžiť liturgiu) a jeho dokonavý vidový tvar *doliturgizovať* s istou mierou expresivity, modifikačný *neliturgizovať*, deverbatívum *liturgizovanie*, pasívne participium *liturgizovaný*; ďalej od *liturgia* odvodené substantívum *liturgikon* (bohoslužobná kniha) či veľmi zriedkavá expresívna podoba *liturg* („*V kýrie sa spoločenstvo veriacich obracia na Ježiša Krista, na svojho prvého a hlavného liturga*“; *pozri V. Malý: Slávenie svätej omše*).

Diecéza / eparchia

Eparchia – z gréčtiny pochádzajúci pendant v slovenskom jazykovom kontexte známejšieho termínu *diecéza* je po prvýkrát lexikograficky zachytený až v SSSJ z roku 2006 s výkladom: „*1. správna oblasť Byzantskej ríše; 2. administratívna jednotka Gréckokatolíckej a Pravoslávnej cirkvi spravovaná eparchom; biskupstvo*“ (SSSJ, 2006, s. 894). Slovník navyše zachytáva ako samostatné heslové slová aj výrazy *eparcha* („*1. prefekt provincie alebo mesta v Byzantskej ríši; 2. biskup v Gréckokatolíckej alebo Pravoslávnej cirkvi*“) či *eparchiálny* („*súvisiaci s eparchiou, s eparchom, biskupský*“; *ibid.*).

Podľa nášho vnímania nie je tento výklad úplne adekvátny, pretože tak výrazy *eparchia / biskupstvo*, ako aj *eparcha / biskup* či *eparchiálny / biskupský* netvorí pravé synonymá a ich lexikálny význam nemožno stotožňovať. Uvedené lexémy sú v recipročnom vzťahu hypo-, resp. hyperonymie, keď sa lexémy *biskup / biskupstvo / biskupský* vyznačujú širším spektrom denotátov oproti intencne bohatšiemu výrazu *eparcha (eparchia / eparchiálny)*. Biskup ako hodnosť so špecificky stanovenými funkciami tak nemusí byť ani vo východných cirkvách eparchom. Toto tvrdenie môžeme doložiť odvolaním sa na Kódex kánonov východných cirkví (CCEO), kde sa napr. v kánone 187 uvádza: „*K ustanoveniu na episkopát je každému nevyhnutné kánonické obsadenie, ktorým sa ustanoví za eparchiálneho biskupa určitej eparchie, alebo sa mu v Cirkvi zverí iná úloha*“, resp. v kánone 179: „*Biskupi, ktorým nebolo zverené riadenie eparchie, sa nazývajú titulárnymi*“. Nazdávame sa,

že vhodnejší by bol výklad: *eparcha* = *sídelný biskup* (gréckokat. / pravosl.), resp. *biskup spravujúci určitú územnú jednotku – eparchiu*.³

V bežnej komunikačnej praxi sa výraz *eparcha* / *eparchia* spája s gréckym prefixoidom *archi-* (*archieparchia*, *archieparchiálny*), pričom však o relatívnej novosti a doterajšej komunikačnej nezakorenenej pojmu svedčí nesystémové používanie výrazu *arcibiskup* (namiesto očakávaného *archieparcha*) s prefixoidom *arci-*, ktorý svojím latinským pôvodom a priori prináleží Rímskokatolíckej cirkvi.

Kostol / cerkev

Z nášho hľadiska zaujímavý problém predstavuje fakultatívna dvojica *kostol* / *cerkev* na označenie sakrálnej budovy určenej na náboženské účely. Kým totiž lexéma *cerkev* je v slovenskej lexike relatívne nová (z normatívnych príručiek lexikograficky zachytená až v SSSJ z r. 2006)⁴, výraz *kostol* zaznamenáva HS už v r. 1480 – „*patronowy tohto kostola*“ (HS, 1992, s. 112). Historický slovník rovnako zachytáva – na označenie „*náboženskej organizácie veriacich toho istého vierovyznania*“ (ibid., s. 188) – výraz *cirkev*, ktorý chápeme ako priamy etymologický ekvivalent novodobého výrazu *cerkev*.

Problém tak vyplýva zo skutočnosti, že slovenská lexika obsahuje dve rozdielne slová (*kostol* – *cirkev*) na označenie dvoch rozdielných denotátov, ktoré sa však historicky chápali ako nerozlučiteľná entita (*cirkev* ako spoločenstvo veriacich bez ohľadu na miesto stretnutia a bez nevyhnutnosti jeho konkretizácie), a tak sa zachovali aj vo väčšine okolitých jazykov. Porovnanie daných lexém v 24 európskych jazykoch ukázalo, že okrem slovenčiny a češtiny existuje takýto stav už len v maďarčine (k. = *templom*, c. = *egyház*) a švédčine (k. = *kyrka*, c. = *församling*). V ostatných porovnávaných európskych jazykoch sa dva denotáty, v slovenčine vnímané ako rozdielne (organizácia, budova), formálne vyjadrujú jedným slovom (pozri angl. *church*, nem. *Kirche*, franc. *église*, špan. *iglesia*, tal. *chiesa*, poľ. *kościół* a pod.).

Rovnaká situácia existovala aj v staroslovenčine, odkiaľ sa transponovala do cirkevnej slovančiny, a odtiaľ do lexikálneho fondu východných cirkví. Predpokladáme, že iniciatívou skupiny slovenských gréckokatolíkov sa pôvodná lexéma *cerkov* v pozmenenej podobe *cerkev* (pravdepodobne ustálená v snahe o analógiu so slovenskou lexémou *cirkev*) implementovala do súčasných kodifikačných príručiek ako regulárny cirkevný termín s výkladom: „*gréckokatolícky alebo pravoslávny chrám*“ (SSSJ, 2006, s. 416) a derivátom *cerkovník* („*v gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi kto otvára a zatvára chrám a stará sa oň*“, ibid., s. 417). Slovtvorné hniezdo lexémy *cerkev* je relatívne malé a jeho motiváty sú synchronne derivované zväčša podobne ako motiváty slova *kostol*, t. j. *kostol* – *kostolník* – *kostolníčka* / *cerkev* – *cerkovník* – *cerkovníčka*; *kostol* – *kostolný* / *cerkev* – *cerkovní*; od derivátu *kostolník* – *kostolníčiť* / od *cerkovník* – *cerkovníčiť*; s výnimkou deminutíva s odlišnou deriváciou vyplývajúcou z odlišného gramatického rodu: *kostolík* – *cerkvička*.

Vyššia expanzia lexémy *kostol* v porovnaní s lexémou *cerkev* (s regionálnymi komunikačnými variantmi *cerkov*, *cerkva*) sa prejavuje aj vo frazeologizmoch typu „*ticho ako v kostole*“ (= úplné), „*chudobný ako kostolná myš*“ (= celkom) či parémiách „*nie je to s kostolným poriadkom*“ (= nie je to v poriadku), alebo „*naučím ťa po kostole hvízdať!*“ (= slušne sa správať). Nepodarilo sa nám však nájsť žiadnu frazeologickú jednotku obsahujúcu

výraz *cerkev*, resp. *cirkev*, azda až na ustálené spojenie „vrátiť sa / niekoho do lona cirkvi“ či „pápež, hlava cirkvi“.

Podobne ako dvojica lexém *omša / liturgia* aj lexémy *kostol / cerkev* nadobúdajú charakterizačný a diferenciacný príznak (*rímskokatolícky kostol* vs. *gréckokatolícka / pravoslávna cerkev*), pričom však lexéma *cerkev* je na rozdiel od lexémy *liturgia* viazaná výlučne na terminológiu východných cirkví a v inom komunikačnom prostredí je jej bezpríznaková existencia vylúčená.

Sociolingvistická anketa

Vzhľadom na skutočnosť, že v ostatnom čase bola slovenská lexikálna zásoba obohatená o viacero nových náboženských výrazov, ktoré sú navyše viazané na úzko špecifikovaný komunikačný kontext, zaujímalo nás, aká je frekvencia používania týchto vyjadrovacích prostriedkov a ich štatút v lexikálnej výbave bežného komunikanta a či majú potenciál ašpirovať na pevnú súčasť štandardnej slovenskej lexiky. Uskutočnili sme preto sociolingvistickú anketu na vzorke 75 respondentov, ktorých sme cielene vybrali z prostredia, v ktorom je vysoko pravdepodobná možnosť kontaktu so skúmanými lexémami, t. j. z oblastí s potenciálne vyšším výskytom obyvateľov gréckokatolíckeho vierovyznania (okolie Prešova, Sabinova, Starej Lubovne, ale pre porovnanie aj Košíc, Bratislavy a Žiliny).

Zo sociodemografických znakov boli pre náš prieskum relevantné najmä údaje o prostredí, z ktorého respondenti pochádzali (v súlade s našou hypotézou, že v uzavretejších komunitách obcí a miest s menším počtom obyvateľov môže byť vplyv majoritnej latinizovanej náboženskej terminológie slabší ako v multináboženských väčších mestách), dorozumievacom jazyku a vierovyznaní (s predpokladaným užším kontaktom so skúmanými výrazmi u respondentov gréckokatolíckeho vierovyznania, resp. respondentov z homogénne rusínskeho jazykového prostredia).

Výpovedná hodnota údajov o veku a dosiahnutom vzdelaní (primárne ako kritériách hlbších teoretických poznatkov u mladších ľudí a ľudí s vyšším vzdelaním) sa v konečnom dôsledku ukázala pre účely nášho výskumu irelevantná.

V dotazníku sme skoncipovali štyri štruktúrované otázky, v ktorých mali respondenti možnosť voľby zo štyroch až šiestich alternatív, z toho jednu škálovú (otázka č. 2) a jednu poloopenú (otázka č. 1), v ktorej mali respondenti možnosť dopísať vlastnú alternatívu. V neštruktúrovanej otázke (č. 4) sme respondentom stanovili vzťahový rámec bez určenia presného obsahu a formy odpovede. Jednotlivé položky sme koncipovali so zámerom čo najúčelnejšie a najpresnejšie obsiahnuť viaceré aspekty skúmaného problému. V otázke č. 1 (***Akým výrazom označujete vo svojom domácom prostredí základný náboženský obrad v chráme?***) sme chceli uplatniť diferenciacný znak vierovyznania, ako aj zachytiť potenciálny vplyv prostredia na výber konkrétneho vyjadrovacieho prostriedku, a zároveň zistiť, aký je komunikačný štatút navrhovaných výrazov. Otázkami č. 2 (***Rozumiete pojmu eparchia?***) a 3 (***Akým slovom by ste nahradili slovo eparcha?***), ktoré sa týkajú výlučne klasickej terminológie východných cirkví, sme sa snažili zistiť ich momentálnu udomácnenosť v slovenskom jazykovom kontexte a v konfrontácii vierovyznaní aj ich správnu identifikáciu u respondentov gréckokatolíckeho a iného ako gréckokatolíckeho vierovyznania.

Otvorená otázka č. 4 (*Aký je, podľa vás, rozdiel medzi kostolom a cerkvou?*) dávala respondentom možnosť stručne vyjadriť vlastné vnímanie diferenciácií v náboženských pojmoch a pre potreby nášho prieskumu identifikovať daný jav ako konfesionálny alebo jazykový problém. Podobne posledná otázka (*Považujete slovo cerkev v súčasnosti za a) spisovné slovenské, b) rusínske, c) nárečové, d) slangové?*) sa týkala štatútu lexémy *cerkev* a miery jej akceptácie zo strany slovenských, resp. rusínskych používateľov jazyka.

Vyhodnotenie ankety

Do našej ankety sa zapojilo 75 respondentov. Z demografických údajov relevantných pre náš prieskum bolo 31 rímskokatolíckeho, 38 gréckokatolíckeho, 3 iného (evanjelického a. v., pravoslávneho) vierovyznania, 3 bez vyznania; 19 pochádzalo z obce, 22 z mesta do 15-tisíc obyvateľov, 34 z miest s počtom obyvateľov vyšším ako 15-tisíc; 35 respondentov komunikuje vo svojom domácom prostredí výlučne po slovensky, 18 výlučne po rusínsky, 6 nárečím a 15 po slovensky s nárečovými prvkami (vzhľadom na oblasť prieskumu predpokladáme, že šarišským alebo zemplínskym, v jednom prípade nárečím z okolia Žiliny). Jeden respondent uviedol ako komunikačný jazyk maďarčinu, jeden popri slovenčine aj angličtinu.

Odpovede na otázku č. 1 (*Akým výrazom označujete vo svojom domácom prostredí základný náboženský obrad v chráme?*) takmer stopercentne potvrdili našu hypotézu o výlučnom komunikačnom využití lexémy *omša* u respondentov s uvedeným náboženstvom rímskokatolíckym (výraz *omša* – v troch prípadoch doplnený alternatívou *svätá omša* – podčiarklo všetkých 31 respondentov rímskokatolíckeho vierovyznania) a o silnom vplyve majoritnej terminológie v prostredí miest s väčším počtom obyvateľov (desať respondentov pochádzajúci z mesta do 100-tisíc a nad 100-tisíc obyvateľov používajú vo svojom prejave výraz *omša* napriek gréckokatolíckemu vierovyznaniu). Výraz *omša* uprednostnili aj respondenti bez vyznania, jeden respondent evanjelického a jeden pravoslávneho vierovyznania.

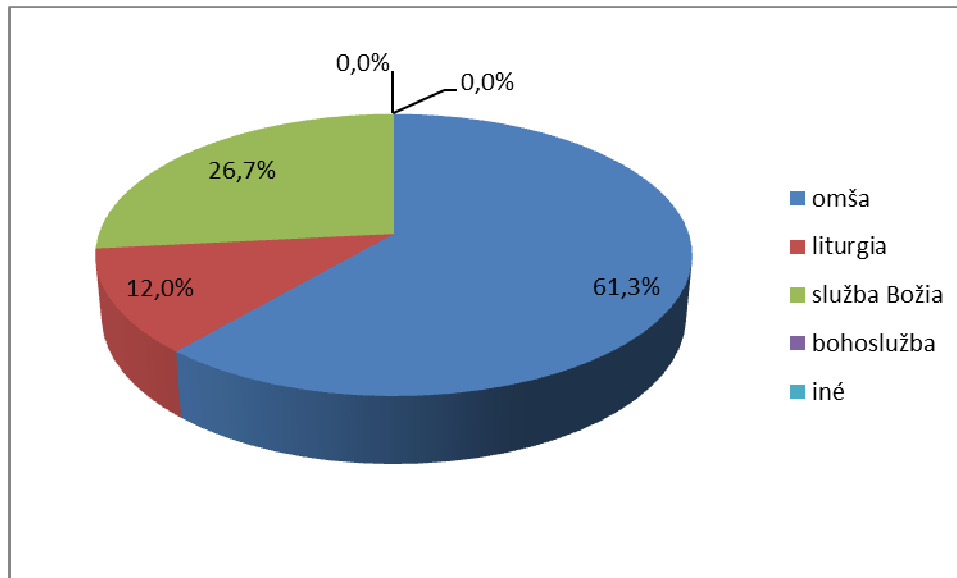
Gréckokatolícki respondenti komunikujúci po slovensky, rusínsky i nárečím, ktorí pochádzajú z mesta, používajú na označenie obradu primárne termín *liturgia*, kým rusínski i slovenskí gréckokatolíci z menších obcí výlučne výraz *služba Božia*.⁵ Výraz *služba Božia* tak chápeme ako hovorovú varietu na označenie náboženského obradu u gréckokatolíkov, ktorú si zachovali vo svojom jazykovom prejave všetky menšie komunity, zatiaľ čo termín *liturgia* je historicky viazaný na vyššiu sociálnu vrstvu a do lexikálneho fondu dnešných mestských komunikantov prenikol po roku 1990 s cieľom diferencovať minoritné spoločenstvo od majority.

Výrazy *omša* a *služba Božia* tak fungujú v danom jazykovom spoločenstve ako synonymá so štatútom hovorovosti, neformálnosti; výraz *liturgia* koreluje so sociálnou diferenciáciou na úrovni intelektovej i konfesijnej a s kognitívnymi schopnosťami členov príslušnej vrstvy.

Analógiu medzi neformálnymi výrazmi *služba Božia* a *omša* demonštruje aj ustálená konštrukcia *končiť službu*, v ktorej sloveso *končiť* nadobúda iný význam (*slúžiť*, *vykonávať*, *sláviť*) a funguje iba v nedokonavej vidovej podobe (*bude končiť službu*, *včera končil službu*, *kto končil službu?* a pod.). Domnievame sa, že okrem predpokladaného etymologického

základu v staroslovienčine mohlo sloveso *končiť* v spojení so substantívom *služba*, resp. *služba Božia*, preniknúť do hovorovej lexiky aj pod vplyvom latinčiny a má pôvod v záverečnej formule, ktorou sa rozpúšťalo nielen cirkevné, ale aj profánne svetské zhromaždenie: „*Ite, missa est!*“ – „*Choďte, zhromaždenie sa končí / rozpúšťa*“ (do slovenčiny preložené ako „*Idte v mene Božom!*“), odkiaľ – napriek rozličným teóriám – najpravdepodobnejšie pochádza aj samotný výraz *omša*.

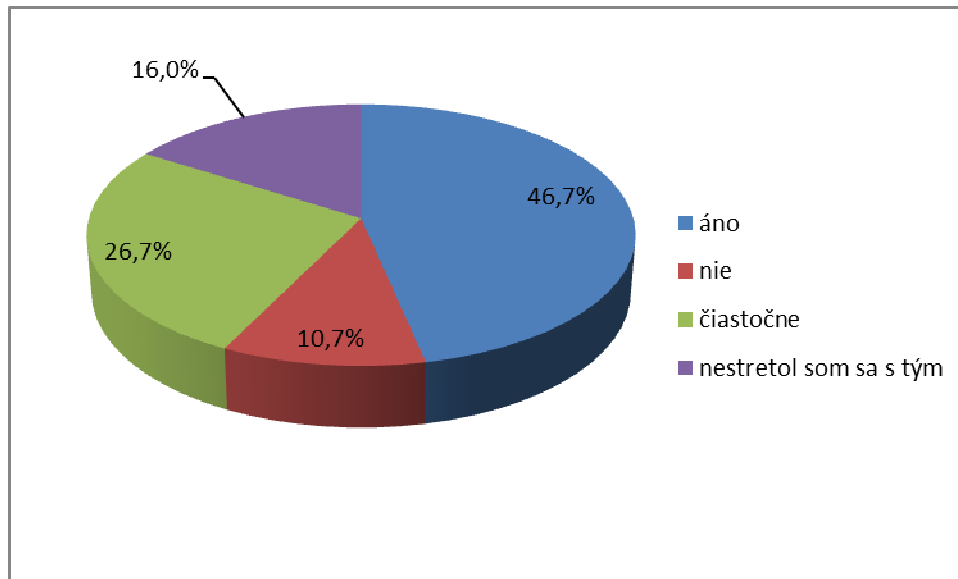
Obr. 1

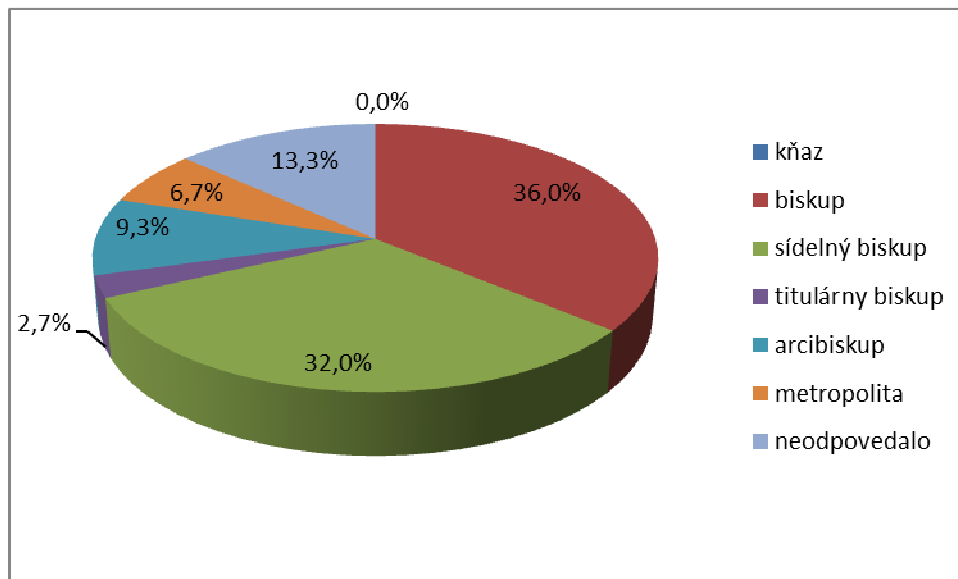
V na seba nadväzujúcich otázkach č. 2 a 3 (**Rozumiete pojmu eparchia? Akým slovom by ste nahradili slovo eparcha?**) nás zaujímalo, ako vnímajú bežní komunikanti nové výrazy *eparchia* / *eparcha*, ktoré sa dostali do spisovnej lexiky len v ostatnom čase ako substitúcia všeobecne známym lexémom *diecéza* / *biskup*.

Zo 75 respondentov sa 35 domnievalo, že rozumie pojmu *eparchia* (bez relevantného diferenciačného znaku vierovyznania), 20 rozumelo čiastočne, 8 nerozumeli a 12 respondenti sa s pojmom *eparchia* nestretli. Tí, ktorí podčiarkli možnosť *áno*, spravidla aj správne nahradili výraz *eparcha* synonymom *sídelný biskup* (24 respondenti). 27 respondentov čiastočne chápujú pojem *eparchia* alebo domnievajúci sa, že pojmu rozumejú, sa však nesprávne domnievalo, že *eparcha* je akýkoľvek biskup (t. j. chápali termín tak, ako ho chápe a uvádza aj SSSJ), siedmi stotožňovali pojem *eparcha* s pojmom *arcibiskup*, piati s pojmom *metropolita* – tu ide pravdepodobne o súvis s konkrétnou osobou prešovského gréckokatolíckeho biskupa (v grkat. literatúre a médiách označovaného ako *eparcha*), ktorého vyššou hodnotou je zároveň aj titul arcibiskup metropolita (o nesytemovom používaní pojmu *arcibiskup* sme sa už zmieňovali v teoretickej časti našej práce). Dvaja respondenti uviedli možnosť *titulárny biskup*, desiat, ktorí sa s termínom *eparchia* nestretli, sa o substitúciu ani nepokúsili a na otázku neodpovedali.

Obr. 2

Obr. 3

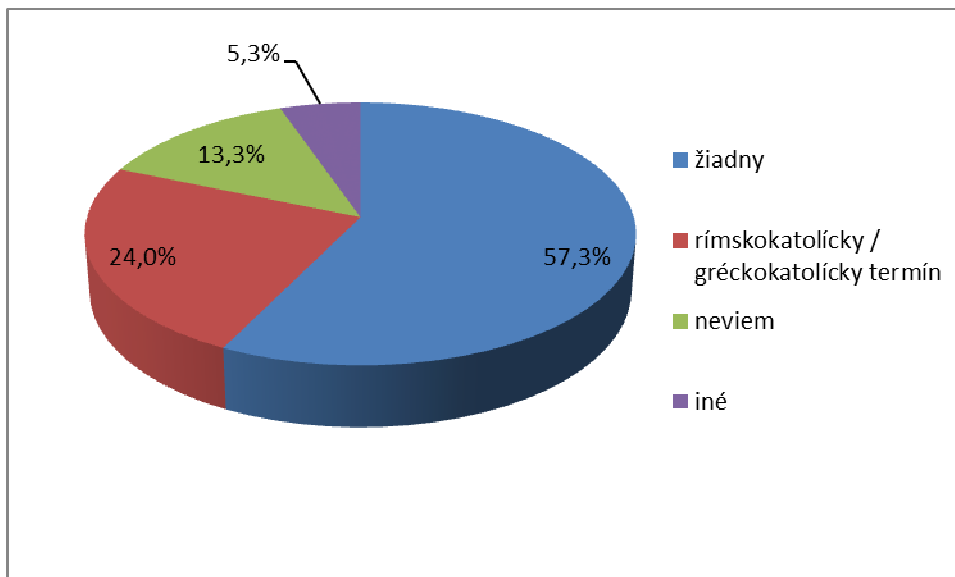

Neštruktúrovaná otázka č. 4 (*Aký je, podľa vás, rozdiel medzi kostolom a cerkvou?*) vyžadovala od respondentov najväčšiu mieru invencie, napriek tomu bola variantnosť odpovedí veľmi malá. 18 respondentov správne identifikovalo obradový rozdiel a uviedlo, že *kostol = rímskokatolícky chrám, cerkev = gréckokatolícky alebo pravoslávny chrám*; jeden respondent sa domnieval, že *cerkev* je synonymom slova *farnosť*, desiatí vôbec nedokázali pojem *cerkev* identifikovať (išlo o respondentov zo stredného a západného Slovenska, kde je s ohľadom na nízky výskyt obyvateľstva gréckokatolíckeho vierovyznania a takmer úplnú absenciu východných chrámov kontakt s týmto názvoslovím obmedzený). Viacerí opýtaní podali obširnejší opis a chrámy charakterizovali príznakmi: *viac obradov – ikony v cerkvi /*

sochy v kostole – ikonostas – typický tvar veže – trojramenný kríž – cerkev = chrám bez organa.

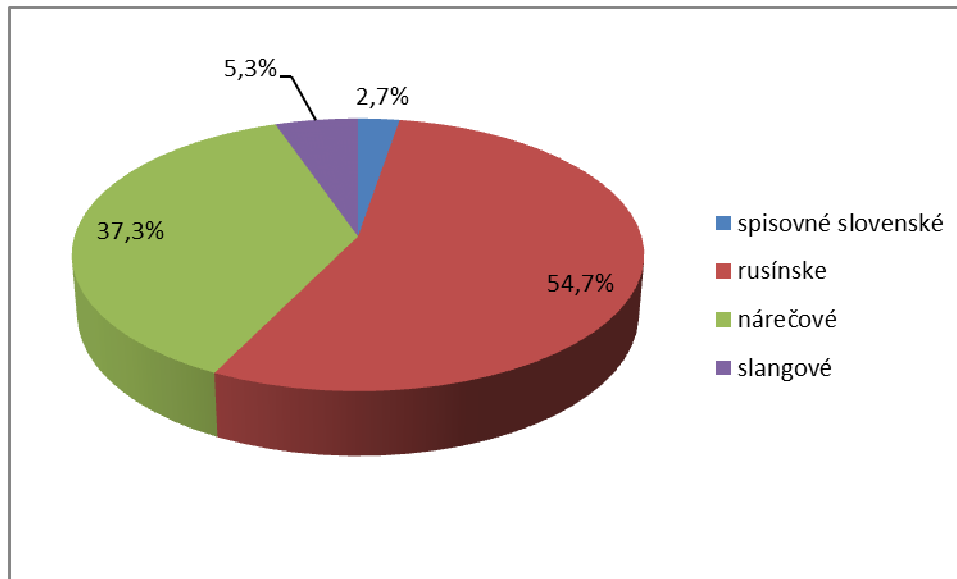
Až 43 respondentov však uviedlo jednoslovnú odpoveď *žiadny*. I keď tieto odpovede priamo nevypovedajú o tom, či ide o lexikálnu, pojmovú nivelizáciu, alebo nivelizáciu v rámci proklamovanej jednoty oboch katolíckych obradov, s veľkou mierou pravdepodobnosti si dovoľíme konštatovať, že oslovení respondenti presne rozlišujú kontexty, v ktorých sa obe predmetné lexémy využívajú. Nazdávame sa, že jednoznačnosť odpovedí svedčí o tom, že otázka bola vnímaná skôr ekleziálne ako lingvisticky. Môžeme tak konštatovať, že hoci SynS uvádza pri slove *kostol* dlhý synonymický rad – *chrám, dóm, katedrála, bazilika, svätyňa, kaplnka, kaplica, modlitebnica, modlitebňa, Boží dom, dom modlitby, svätostánok, sobor, synagóga, mešita, džamija* (SynS, s. 212), náš prieskum potvrdil, že aj výraz *cerkev* je dnes v určitom presne špecifikovanom kontexte rovnocennou alternatívou a synonymickým variantom slova *kostol*.

Obr. 4

Kontextová obmedzenosť a relatívna novosť pojmu *cerkev* sa však signifikantne reflektovala v jej lexikálnom štatúte, ktorý sme sa pokúšali identifikovať v otázke č. 5 (*Považujete slovo cerkev v súčasnosti za a) spisovné slovenské, b) rusínske, c) nárečové, d) slangové?*). Napriek takmer jednoznačnej akceptácii (pozri odpovede na otázku č. 4) sa pojem *cerkev* dodnes chápe ako príznakový, keďže iba dvaja zo 75 respondentov podčiarkli možnosť, že patrí v súčasnosti do spisovnej slovenskej lexiky. 28 respondentov sa domnievalo, že ide o nárečové slovo, štyria uviedli alternatívu slangové, 41 rusínske slovo. Túto alternatívu si vybrali aj 16 z 18 po rusínsky komunikujúcich respondentov, a to aj napriek skutočnosti, že v rusínskom jazyku existuje iba v podobe *cerkva*, nie *cerkev*.

Obr. 5

Záver

Stanovili sme si za cieľ zistiť mieru využitia nových náboženských termínov a ich komunikačný štatút v časti spoločnosti, ktorá s nimi potenciálne prichádza do styku, a preskúmať ich sémantickú transparentnosť v jazykových kompetenciách bežných užívateľov.

Náš mini prieskum poukázal na skutočnosť, že napriek pasívnej percepcii a akceptácii daných lexikálnych jednotiek je ich komunikačné využitie stále pomerne nízke (napr. používanie termínu *liturgia* je dnes viac-menej limitované na prostredie väčších miest, do pojmového aparátu menších komunít doteraz výraznejšie nepreniklo) a ich zrozumiteľnosť obmedzená (najmä zrozumiteľnosť skúmaných výrazov *eparchia*, *eparcha*). Navyše aj výraz *cerkev* navzdory takmer jednoznačnej správnej významovej identifikácii pôsobí na respondentov príznakovo a nepovažujú ho za legitímnu súčasť spisovnej slovenskej lexikálnej zásoby.

Výsledky prieskumu však môžu byť relevantné len pre vybranú oblasť východného Slovenska, v ktorej bol prieskum prevažne realizovaný, pretože sme s určitou presvedčením o tom, že v jazykovom priestore stredného a západného Slovenska by bola zrozumiteľnosť skúmaných pojmov aj ich správna začlenenosť do komunikačných kontextov výrazne nižšia (ako to naznačili aj odpovede dvadsiatich siedmich respondentov z okolia Žiliny a Bratislavy).

Vo všeobecnosti tak môžeme konštatovať, že hoci sú náboženské termíny *liturgia*, *eparchia*, *exarchát*, *cerkev* a ich motiváty súčasťou dnešnej spisovnej slovenčiny, kontexty ich použitia sú stále úzko vymedzené a ich použitie v bežných prehovoroch nateraz iba marginálne.

Poznámky

¹ Podľa autorov bohoslužobných textov pozná byzantský obrad *Liturgiu sv. Jána Zlatoústeho*, *Liturgiu sv. Bazila Veľkého* a veľmi zriedkavú *Liturgiu sv. Jakuba*.

² Pre zjednodušenie uvádzame iba pomenovanie *gréckokatolícka*, ale rovnaká terminológia platí aj pre Pravoslávnu (nekatolícku) cirkev.

³ Analogicky tak možno charakterizovať aj lexémy *exarcha* / *exarchát* / *exarchátny*, ktoré sú taktiež zachytené v SSSJ a ich výklad je podľa nášho názoru presnejší (*exarcha* = *kto stojí na čele exarchátu, zvyčajne biskup*). Biskup tak môže byť eparchom alebo exarchom, pričom *exarcha* podľa Kódexu kánonov východných cirkví nemusí, ale „*má byť vysvätený za biskupa; v ostatných prípadoch menovanie exarchu prislúcha jedine Apoštolskej stolici*“ (kán.314) a „*exarcha, ktorý nie je vysväteným biskupom, má počas plnenia svojej úlohy privilégiá a insígnie, ktoré nasledujú ako prvé po hodnosti biskupa*“ (kán. 321).

⁴ Predtým slovo *cerkev* zachytáva len Slovník cudzích slov (Ivanová-Šalingová – Maníková, 1990, s. 165), ktorý ho charakterizuje ako „*pravoslávny kostol*“ a Veľký slovník cudzích slov (2000), ktorý ho označuje ako „*gréckokatolícky kostol*“. Encycloapedia Beliana uvádza *cerkev* jednoducho ako *kostol*.

⁵ Výraz *služba Božia* uviedol aj respondent hlásiaci sa k Evanjelickej cirkvi a. v., v ktorej sa tento výraz v pluráli chápe ako štandardné označenie náboženských obradov v profesionálnych i laických kruhoch; nie je však v tejto komunite predmetom nášho prieskumu a môžeme iba vysloviť hypotézu, že aj sem sa analogicky dostal cez nemčinu a češtinu ako výsledok snahy o zrozumiteľnosť jazyka.

Použitá literatúra

BOHÁČ, Vojtech: Krátky liturgický slovník. Prešov: Vydavateľstvo Petra 2002. 32 s.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: Veda 2009. 376 s.

Historický slovník slovenského jazyka 1.diel A – J. Red. Milan Majtán. Bratislava: Veda 1991. 536 s.

Historický slovník slovenského jazyka 2. diel K – N. Red. Milan Majtán. Bratislava: Veda 1992. 616 s.

Historický slovník slovenského jazyka 3. diel O – P(pochytka). Red. Milan Majtán. Bratislava: Veda 1994. 656 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. Ján Kačala – Mária Pisárčiková. Bratislava: Veda 1987. 592 s.

Lexikálna sémantika a derivatológia. Ed. Martin Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007. 190 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

ORAVEC, Ján – LACA, Vincent : Príručka slovenského pravopisu pre školy. Jedenáste vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 584 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 2000. 592 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. Red. Klára Buzássyová – Alexandra Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. Mária Pisárčiková. 3. vyd. Bratislava:Veda 2004. 998 s.

Summary

Existing differences in two rites of Catholic church in Slovakia are except theological emphasis, canonical discipline and forms of liturgical worship significantly reflected also in Slovak vocabulary. The scope of present paper is to make out how language users perceive terminological variation in both churches (as two rites are named in *Code of canon law* and *Code of canons of the eastern churches*) and how new vocables typical for eastern Catholic church have been integrated into their speaking competence.